

נקודת מבט היסטורית על שעבוד, על שחרור, על משפט ועל שוק העבודה: המקרה הביזנטי

מאת

יובל רוטמן*

תקציר

לאור השיח העכשווי על הדרכים להתמודד עם העבדות המודרנית ועם המתח שבין גישת ארגוני זכויות אדם לגישה הכלכלית של שוק העבודה, המאמר מציע לבחון את היחס שבין מעמדם של המשועבדים כבני אדם וכסחורה בחברה טרום-מודרנית, במטרה למצוא קווים להשוואה לדרכים הפתוחות כיום למאבק בתופעות של שעבוד, ולחשוף את הרלוונטיות של ניתוח היסטורי לשאלות של כאן ועכשיו. המאמר מתמקד בניתוח של מקומה של העבדות בחברה מדיאבלית – החברה הביזנטית. אף שלא היה בביזנטיון שיח זכויות אדם במתכונתו המודרנית, נתפסו המשועבדים והמשועבדות כבני אדם בעלי אפשרויות פעולה בתחומי החיים האישיים והכלכליים. אפשרויות אלה היוו איזון לתופעות של ניצול המשועבדים ולשימוש בהם כסחורה, ושימשו פתח להעצמתם ולשחרורם אל עבר שילובם בחברה הביזנטית. המאמר בוחן את מצבם של המשועבדים והמשועבדות כסחורה וכבני אדם בביזנטיון, ומצביע על התפקיד המרכזי שהם מילאו בדינמיקה הסוציו-אקונומית, הן כאמצעי לקיומו של משק בית עצמאי פרטי, הן להרחבתו באמצעות שחרורם. תופעת השעבוד-שחרור בחברה הביזנטית חושפת שני צדדים משלימים: מן הצד האחד אקט אלים של סחר בבני אדם, שעבודם, ניצולם והמרתם למאמינים נוצרים, ומן הצד האחר העצמתם דרך שילובם בארגון הסוציו-אקונומי ובחברה הדתית כביזנטים לכל דבר. על סמך ניתוח זה המאמר יציע חמישה מדדים אשר לאורם ניתן לבחון מקרי שעבוד, ואשר חושפים את הכיוונים שבהם ניתן לשפר את מעמדם של המשועבדים באמצעות העצמתם. אף שמדדים אלה עולים מניתוח של תופעות שעבוד בחברה הרחוקה מאיתנו בזמן, הם משותפים גם לבעיות העכשוויות של המאבק בעבדות מודרנית.

* פרופסור חבר, ראש בית הספר למדעי היהדות וארכיאולוגיה ע"ש חיים רוזנברג, אוניברסיטת תל אביב.

502	מבוא
505	א. עבדות בתקופת ימי הביניים
507	ב. המשועבדים בשוק העבודה ובארגון החברתי בביזנטיון
511	ג. ממעמד משפטי למעמד אזרחי
515	סיכום: מביזנטיון להיום – האם ניתן ללמוד מן ההיסטוריה?

מבוא

ההגדרה של תופעת העבדות כפשע נגד האנושות היא תוצר של התנועה לביטול העבדות – the abolitionist movement – של המאה התשע עשרה, אשר נלחמה בהצלחה רבה כדי לשים קץ לעבדות. מטרתה הייתה למגר תופעות שרווחו בחברות שונות לאורך ההיסטוריה, תופעות אשר למרות ההבדלים הגדולים ביניהן, בבסיס כולן עמדו נורמות משפטיות של שעבוד בני אדם והפיכת גופם ופעולותיהם לסחורה. המאבק למיגור העבדות היה חלק מהתפתחותה של תנועת זכויות האדם במאה התשע עשרה ובמאה העשרים. העבדות הוכרזה כבלתי־חוקית ברוב המדינות. האמנה הבינלאומית של חבר הלאומים משנת 1926, אשר אסרה על העבדות, הגדירה את העבדות כ"מעמד או מצב של אדם שעליו מופעלת סמכות הקשורה לזכות לבעלות"¹. ואולם למרות הצלחותיה הפוליטיות־בינלאומיות האדירות של התנועה לביטול העבדות במאה העשרים, נראה כיום, בראשית המאה העשרים ואחת, שהמטוטלת נוטה אחורה ושצורות שעבוד מודרניות הופכות בשלושים השנים האחרונות לשכיחות יותר ויותר. כדי לתאר את התופעות האלה שיח זכויות האדם העכשווי משתמש במונחים "עבדות מודרנית" או "עבדות עכשווית" (modern slavery, contemporary slavery)². כך חזר השיח על העבדות להיות חלק מן העולם של ימינו, ופתח מחדש את

1 League of Nations, Slavery Convention art. 1.1 (Sep. 25, 1926) 60 L.N.T.S. 253; *Bellagio-Harvard Guidelines on the Legal Parameters of Slavery* (2012), https://www.monash.edu/_data/assets/pdf_file/0004/2263693/Bellagio-Harvard-Guidelines-English.pdf (התרגום שלי – י' ר').

2 Brief for the United States as Appellee, *United States v. Toure*, No. 19-10505 (5th Cir. 2020), <https://www.justice.gov/crt/case-document/file/1242061/download>; Criminal Offences, THE UNIVERSITY OF QUEENSLAND SCHOOL OF LAW (last visited Apr. 1, 2020), <https://law.uq.edu.au/research/research-activities/human-trafficking/criminal-offences>; Public Information Officer, *The Queen v Wei Tang* (High Court of Australia, Aug. 28, 2008), <https://www.hcourt.gov.au/assets/publications/judgment-summaries/2008/hca39-2008-08-28.pdf>; VANNAK ANAN PRUM, *THE DEAD EYE AND THE DEEP BLUE SEA: A GRAPHIC MEMOIR OF MODERN SLAVERY* (2018); ENVIRONMENTAL JUSTICE FOUNDATION, *BLOOD AND WATER: HUMAN RIGHTS ABUSE IN THE GLOBAL SEAFOOD INDUSTRY* (2019); KEVIN BALES, *DISPOSABLE PEOPLE: NEW SLAVERY IN THE GLOBAL ECONOMY* (1999); REVISITING THE LAW AND GOVERNANCE OF TRAFFICKING, FORCED LABOR AND MODERN SLAVERY (Prabha Kotiswaran ed., 2017); INT'L LAB. OFF. ET AL., *GLOBAL ESTIMATES OF MODERN SLAVERY: FORCED LABOUR AND FORCED MARRIAGE* (2017)

הפרק העוסק בדרכים למיגורה. אחת השאלות המרכזיות שדורשות את תשומת ליבנו היא אם העבדות אכן חזרה, ואם כן – אם אנו עוסקים באותו סוג של תופעה, כלומר באותה עבדות. יתרה מכך, עבור הציבור שעדיין רואה בעבדות פשע נגד האנושות והפרה חמורה של זכויות האדם, השאלה המרכזית הנוספת היא כיצד ניתן להתמודד עם התופעה וכיצד להילחם בקיומה.³ בשאלות אלה עוסקים משפטנים, כלכלנים, מדינאים ואנשי ציבור וזכויות אדם. בשאלה הראשונה עוסקים גם היסטוריונים, אך הם יכולים לתרום רבות גם לדיון הנוגע להתמודדות עם תופעות עכשוויות של שעבוד.

כיום אנו מדגישים את הסתירה שבין אנושיותם של המשועבדים והמשועבדות ובין היחס שהם מקבלים כסחורה בשוק העבודה. סתירה זו נובעת מן הגישה שרואה בכל בני האדם בעלי זכויות, והיא כאמור תוצר של העת החדשה. כדי לפתור את הסתירה הזאת ניתן לפעול בשתי דרכים. הדרך הראשונה היא מאבק לחיסול תופעות של שעבוד וניצול באמצעים תחיקתיים, שמנתקים את הקשר שבין משעבד ומשועבד ובין מנצלת ומנוצלת. הדרך השנייה היא מאבק בשימוש במעמדם של המשועבדים בשוק העבודה כדי להעצימם, במטרה לשנות את מצבם האנושי ואת הפגיעה בזכויות האדם שלהם. לשיטתה של הילה שמיר הדרך הראשונה מאפיינת את גישת זכויות האדם בעוד שהדרך השנייה מאפיינת את גישת העבודה, וזו הגישה המוצעת במאמרה. שתי הדרכים לאו דווקא שוללות האחת את השנייה. המאמר הנוכחי מציע לבחון את היחס שבין מעמדם של המשועבדים כבני אדם וכסחורה בחברה טרום-מודרנית, במטרה למצוא קווים להשוואה כדי לנתח את הדרכים למאבק בתופעות של שעבוד כיום וכדי להראות את הרלוונטיות של הניתוח ההיסטורי לשאלות של כאן ועכשיו.

בפתח הדברים אביא דווקא מקרה עכשווי. "המלכה נגד גב' וויי טאנג" – *The Queen v. Tang* – משנת 2006 היה התיק הראשון שבו הרשיע בית המשפט האוסטרלי בעלת בית בושת במלבורן בחמישה סעיפים של החזקת עבד ובחמישה סעיפים של הפעלת בעלות מכוונת על עבד.⁴ וויי טאנג הייתה לאדם הראשון שהורשע על פי החוק האוסטרלי משנת 1999 נגד עבדות. היא הואשמה בכך שרכשה חמש נשים מתאילנד בשעבוד חובות כדי לעבוד בבית הבושת שלה. היא נידונה לעשר שנות מאסר. לחמש הנשים היו הסכמים עם מתווך בתאילנד, אשר העבירן לטאנג באמצעות מכירה של "חוזי העבודה" שלהן תמורת 20,000 דולר אוסטרלי לחוזה. הן הגיעו לאוסטרליה בנפרד בתקופה שבין אוגוסט 2002 למאי 2003 לפי אשרות תיירות, כאשר לכל אחת מהן חוב של 40,000–45,000 דולר לבעלי ה"חוזים". החזר החוב התבצע באמצעות העברת סכום של כ-50 דולר אוסטרלי,

3 Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children, Supplementing the United Nations Convention Against Transnational Organized Crime (opened for signature Dec. 12, 2000) S. TREATY DOC. No. 108-16, 2237 U.N.T.S. 319; U.S. Dep't of State, *Trafficking in Persons Report* (2018); HOME OFF. UK, VICTIMS OF MODERN SLAVERY – FRONTLINE STAFF GUIDANCE (2016), <https://www.antislaverycommissioner.co.uk/media/1057/victims-of-modern-slavery-frontline-staff-guidance-v3.pdf>

4 *The Queen v Tang* [2008] ראו: 2 (לפסק הדין המלא, ראו: Public Information Officer, לעיל ה"ש 2 (לפסק הדין המלא, ראו: Public Information Officer (HCA 39 (Austl.).

למעלה ממחצית הסכום שנגבה מלקוח כלשהו לבעלת ה"חווה". הנשים עברו שישה ימים בשבוע במשך שעות ארוכות כשהן נעולות וללא גישה לדרכונן אשר נלקח מהן. מאחר שהוויזות שלהן הושגו בצורה לא־חוקית, הן פחדו להתלונן מחשש שייתפסו בידי משטרת ההגירה. שעבוד החוב שהטילה טאנג על הנשים עקב רכישת "חוזי השעבוד" שלהן בסך של 20,000 דולר אוסטרלי לחוזה היה הבסיס להאשמה ולהרשעה בסעיף עבדות. מקרה זה מדגים היטב את הקושי הגדול של המאבק העכשווי בעבדות, אשר מצד אחד מרשיע את הצד המשעבד, ומן הצד האחר מותיר את הצד המשועבד בלא מעמד ובלא אמצעים לרכוש מעמד. המשועבדות מקבלות אומנם את זכויותיהן כבני אדם חופשיים, אלא שחופש זה אינו מיתרגם לחופש באפשרויות הפעולה שלהן בשוק העבודה – במקרה האוסטרלי כמו במקרים אחרים – בעיקר משום שהן נטולות זכויות אזרח במדינת היעד. לשיטתה של שמיר, כאן טמון מתח ואי־הסכמה בין גישת זכויות האדם לתופעת השעבוד ובין הגישה הכלכלית של שוק העבודה, שלפיה ניתן לפעול למען הגברת אפשרויות הפעולה של המשועבדים.

במאמר זה אני מבקש לבדוק את המתח הזה באמצעות השוואה לחברה שבה אין שיח זכויות אדם ושבה העבדות אינה פשע. ניתוח היחס שבין מעמד המשועבד כאדם וכסחורה בחברה שכזו יאפשר להבין את המתח שבין שתי הדרכים השונות לטיפול בשעבוד כיום, ולהציע נקודת מבט נוספת. לשם כך המאמר מציג לבחון חברה מדיאבלית שבה הייתה העבדות שכיחה – החברה הביזנטית. אף שלא היה בביזנטיון שיח זכויות אדם במתכונתו המודרנית, נתפסו המשועבדים והמשועבדות כבני אדם בעלי אפשרויות פעולה בתחומי החיים האישיים והכלכליים. אפשרויות אלה היו הצד השני של תופעות של ניצול, של שעבוד ושל השימוש בהם כסחורה, ושימשו פתח להעצמתם ולשחרורם של המשועבדים אל עבר שילובם בחברה הביזנטית.

המאמר יפתח בפרק הראשון במבוא קצר על עבדות בתקופת ימי הביניים. בניגוד לדעה הרווחת, העבדות לא דעכה במעבר מן התקופה העתיקה לימי הביניים, והייתה חלק מחברות מדיאבליות שונות כפי שהייתה חלק מן המערך החברתי של האימפריה הרומית. המאמר יתמקד בחברה הביזנטית, והפרק השני יעסוק במעמדם של המשועבדים בשוק העבודה ובארגון החברתי הביזנטיים. פרק זה יעמוד על מרכזיותה של תופעת השעבוד ועל תפקידה המרכזי של העבדות במשק הבית הפרטי בכלכלה העירונית והכפרית. ניתוח זה יחשוף את חלקו של מוסד העבדות בצורת הארגון החברתי. צידה השני של תופעת העבדות בביזנטיון היה שילובם החברתי של המשועבדים, והפרק השלישי של המאמר יראה שצורת הארגון החברתי־כלכלי התבססה על אינטגרציה שלהם בחברה הביזנטית, אינטגרציה שהיו לה השלכות משפטיות. השינוי במעמד המשפטי־אזרחי של המשועבדים נבע גם מזהותם הדתית החדשה ומהמרת דתם לנצרות. אומנם זהות זו נכפתה עליהם, אך היא הביאה לשילובם בחברה הביזנטית מתוך הנגישות שהיא העניקה להם למוסדות משפטיים. על סמך ניתוח זה של השתלבותם של המשועבדים בחברה מדיאבלית, המאמר יציע חמישה מדדים לניתוח מעמדם של המשועבדים, מדדים שמציעים גם שדה פעולה חברתי־משפטי כדי להילחם בתופעות של שעבוד. אף שמדדים אלה עולים מניתוח של תופעות שעבוד בחברה הרחוקה מאיתנו בזמן, הם משותפים גם לבעיות העכשוויות של המאבק בעבדות מודרנית. המאמר מציג לכן נקודת מבט השוואתית לשאלות עכשוויות הנוגעות למצבם של משועבדים ומשועבדות ולשילובם בחברה שמשעבדת אותם. מבנה המאמר מאיר במיוחד

את שני צידיה של התופעה – היותם של המשועבדים חלק מרכזי בארגון הכלכלי הפרטי ושילובם בארגון החברתי. כביזנטיון היו שני צדדים אלה תלויים זה בזה.

א. עבדות בתקופת ימי הביניים

ביזנטיון הייתה ממשיכתה הישירה של הקיסרות הרומית במזרח הים התיכון החל מן המאה הרביעית, כאשר הקיסר קונסטנטין הראשון בנה בירה חדשה על חורבות העיר היוונית העתיקה ביזנטיון וקרא אותה על שמו – קונסטנטינופוליס ("עירו של קונסטנטין", איסטנבול של היום). קיסרות זו באה לקיצה במאה החמש עשרה עם כיבושה בידי העות'מאנים. הקיסרות הביזנטית הייתה ממשיכתה הישירה של הקיסרות הרומית גם בכל הנוגע למוסדות משפט וחברה. שפתה הייתה יוונית, ודתם של מרבית תושביה הייתה נצרות יוונית. דת זו הפכה לדת רשמית – "האמונה הנכונה" (אורתודוקסיה) – ולאחד ממאפייני המדינה הביזנטית. ביזנטיון ירשה את העבדות כמוסד משפטי מן החברה הרומית. על פי החוק הרומי-ביזנטי, לעבדים ולשפחות, בדומה לילדים למשל, לא הייתה אישיות משפטית. הם לא יכלו להיות בעלי רכוש, להיות צד לחוזים, לשמש ערבים, לתבוע או להיתבע. לכן הם גם לא יכלו להיות צד לחוזה נישואים.⁵ אף על פי שאין תיעוד לירידה בשימוש בעבדים בתקופה הרומית המאוחרת, נטו היסטוריונים לחבר בין רעיון "שקיעת האימפריה הרומית" בשלהי העת העתיקה (המאות הרביעית עד שביעית) ורעיון "דעיכת העבדות" של העת העתיקה. אלא שלרעיון זה אין סימוכין במקורות ההיסטוריים. ואומנם, מחקרים בשני העשורים האחרונים חשפו את קיומן של צורות ושל מוסדות שונים של עבדות בחברות ים תיכוניות גם בימי הביניים.⁶ בתום

5 DIGESTA JUSTINIANI AUGUSTI XLIX (Theodor Mommsen & Paulus Krueger eds., 4 vols. Berlin, Weidmanns, 1962); 1 MAX KASER, DAS RÖMISCHE PRIVATRECHT 129-132, 290-292 (1971); WILLIAM WARWICK BUCKLAND, THE ROMAN LAW OF SLAVERY: THE CONDITION OF THE SLAVE IN PRIVATE LAW FROM AUGUSTUS TO JUSTINIAN (Cambridge Univ. Press, 1970); MARCO MELLUSO, LA SCHIAVITÙ NELL'ETÀ GIUSTINIANEA: DISCIPLINA GIURIDICA E RILEVANZA SOCIALE (2000); JEAN ANDREAU & RAYMOND DESCAT, THE SLAVE IN GREECE .AND ROME (2011); KEITH BRADLEY, SLAVERY AND SOCIETY AT ROME (1994)

6 YOUVAL ROTMAN, BYZANTINE SLAVERY AND THE MEDITERRANEAN WORLD (2009) (להלן); ALICE RIO, SLAVERY AFTER ROME: 500-1100 (2017); CARL (ROTMAN, BYZANTINE SLAVERY I. HAMMER, A LARGE-SCALE SLAVE SOCIETY OF THE EARLY MIDDLE AGES: SLAVES AND THEIR FAMILIES IN EARLY MEDIEVAL BAVARIA (2002); MATTHEW S. GORDON, THE BREAKING OF A THOUSAND SWORDS: A HISTORY OF THE TURKISH MILITARY OF SAMARRA (2001); YÜSUF RÂGIB, ACTES DE VENTE D'ESCLAVES ET D'ANIMAUX D'EGYPTE MÉDIÉVALE (2006); Kurt Franz, *Slavery in Islam: Legal Norms and Social Practice*, in SLAVERY AND THE SLAVE TRADE IN THE EASTERN MEDITERRANEAN (C. 1000-1500 CE) 51 (Christoph Cluse & Reuven Amitai eds., 2017); Jelle Bruning, *Household Slavery in Arabic Documents up to CA. AH 183/AD 800*, in SLAVES AND DEPENDENTS IN ANCIENT EGYPTIAN SOCIETY (Roger Bagnall, Dorothy Thompson & Dominic Rathbone eds., Cambridge University Press, forthcoming 2021); YOUVAL ROTMAN, SLAVERIES OF THE FIRST MILLENNIUM: A NEW .PERSPECTIVE (ARC Humanities Press, forthcoming 2021)

המאה השביעית נכנס הים התיכון לשלב חדש בתולדותיו, עם חלוקתו לשלוש ציוויליזציות מובחנות: החליפות האסלאמית בדרום, ביזנטיון בצפון-מזרח ומערב אירופה הלטיני, כל אחת מהן בעלת שפה, תרבות וזהות דתית משלה. בניגוד לתפקידה במערב אירופה, בביזנטיון ובחליפות מילאה העבדות תפקיד חשוב בחיים הסוציו-אקונומיים. שוני זה מסמן הבדלים דמוגרפיים וכלכליים בימי הביניים התיכוניים בין האזורים המאוכלסים העשירים בדרום ובמזרח הים התיכון לעומת האזורים המפותחים פחות כלכלית שמצפון-מערב לאגן. היעדר איוון כלכלי זה יצר דינמיקה בינלאומית חדשה, שבמרכזה הסחר בבני אדם.

לסחר בבני אדם היה תפקיד מרכזי בהעברת סחורות, אנשים וכסף בין השפה הצפונית לדרומית של הים התיכון בימי הביניים ובין אזורי הספר הרחוקים יותר.⁷ מקורות ותעודות מן התקופה חושפים סחר בינלאומי בבני אדם שחיבר את מזרח אירופה, את הערבה האירי-אסייתית ואת הסאהל האפריקני לשווקים ולכלכלות של אזורי הים התיכון, שבהם הביקוש לעבדים היה גבוה והאמצעים הכספיים לרכושם היו זמינים.⁸ בדינמיקה המסחרית הזו היו מזרח אירופה והארצות הסלאביות מקור ראשי לעבדים עבור חברות ים תיכוניות, ובפרט עבור ביזנטיון והחליפות. המונח "סלאבים" נכנס בימי הביניים התיכוניים לשימוש כשם גנרי לעבדים, הן בערבית של אל-אנדלוס המוסלמית, שם הם כונו "סקאליבה" – *Saqaliba*, הן ביוונית בביזנטיון, שם הם כונו "סקלאבי" – *Sklavoi*.⁹ כינוי עבדים על פי מוצאם חדר אחר כך למרבית השפות של מערב אירופה, והוא המקור למונחים המודרניים בשפות אירופיות רבות (כך למשל באנגלית, *Slavs-Slaves*). אלה היו ברובם קורבנות של סוחרי עבדים ופיראטים ובהם ויקינגים, אשר פעלו לאורך הנהרות שבין הים הבלטי, הים הכספי והים השחור ובין מזרח אירופה ודרום-מערב אירופה. הסחר בבני אדם התבסס על פשיטות של סוחרים ושל מליציות פרטיות וצבאיות שתפסו תושבות ותושבים, לעיתים תמורת תשלום למנהיגים מקומיים, והובילו אותם הרחק מארץ מוצאם אל שוקי העבדים בארצות ים תיכוניות ומזרח תיכוניות, שם הם נמכרו בראש וראשונה כדי למלא את הדרישה של שוק

7 MICHAEL McCORMICK, ORIGINS OF THE EUROPEAN ECONOMY: COMMUNICATIONS AND COMMERCE AD 300-900 (2001); Youval Rotman, *The Medieval Slave Trade: Map, Data, Sources*, H-SLAVERY (Jan. 11, 2018), <https://networks.h-net.org/medieval-human-trafficking-map-and-data-dr-youval-rotman> (להלן: *Rotman, The Medieval Slave Trade*).

8 Salah Trabelsi, *Commerce et esclavage dans le Maghreb Oriental (VIIe-Xe siècles)*, in COULEURS DE L'ESCLAVAGE SUR LES DEUX RIVES DE LA MÉDITERRANÉE (MOYEN AGE - XXe SIÈCLE) 9, 9-23 (Roger Botte & Alessandro Stella eds., 2012); Mohamed Meouak, *Esclaves noirs et esclaves blancs en al-Andalus umayyade et en Ifrīqiya fātimide*, 25 בעמ' 25-53.

9 Helga Köpstein, *Zum Bedeutungswandel von "sklabos" / sclavus*, 7 BYZANTINISCHE FORSCHUNGEN 67 (1979); Marek Jankowiak, *What Does the Slave Trade in the Saqaliba Tell Us About Early Islamic Slavery?*, 49 INT'L J. MIDDLE E. STUD. 169 (2017); Pierre Guichard & Mohamed Meouak, *al-Şaqāliba*, 8 ENCY. DE L'ISLAM 902, 902-911 (1995); MOHAMED MEOUAK, ŞAQĀLIBA: EUNUQUES ET ESCLAVES À LA CONQUÊTE DU POUVOIR: GÉOGRAPHIE ET HISTOIRE DES ÉLITES POLITIQUES "MARGINALES" DANS L'ESPAGNE Umayyade (2004)

העבדים.¹⁰ הסחר בבני אדם בימי הביניים היה לכן תלוי בייבוא של מהגרים משועבדים – מהגרים בעל כורחם.¹¹ מה היה מקומם בארגון הכלכלי?

ב. המשועבדים בשוק העבודה ובארגון החברתי בביזנטיון

עבדים ושפחות הועסקו בביזנטיון בכל תפקיד כלכלי וחברתי אפשרי, בכפר ובעיר, במגזר הפרטי והציבורי, בשירות הקיסרים, האליטות הכלכליות וגם בידי אנשים עשירים פחות. המעמד הכלכלי של משק הבית קבע את מספר המשועבדים שהוא כלל. מחיר האדם היה גבוה – 20-25 מטבעות זהב (נומיסמה – nomisma, המטבע הביזנטי), מחיר שנשאר קבוע למדי בביזנטיון לאורך תקופה של שש מאות שנה.¹² מחיר זה היה שווה ערך למחיר של בית בעיר מחוז או למחיר ממוצע של שלוש חנויות בבירה קונסטנטינופוליס, לשכר של שנה לעובד בשירות הציבורי או של חמש עד שמונה שנים של עובד שכיר. הייתה זו השקעה כלכלית רצינית, כדאית אך ורק למשקים שיכלו לעמוד בה, וסיפקה אמצעי להגדלת כוחו הכלכלי של משק הבית המשפחתי במערך הכלכלי הכפרי והעירוני כאחד. תקנות מן התקופה העוסקות בארגון הכלכלי-משפטי בעיר ובכפר הביזנטיים מזכירות עבדים כחלק מן הארגון הכלכלי של משק הבית הפרטי של איכרים ושל בעלי מלאכה עירוניים. בשני המקורות הם נזכרים לצד עובדים שכירים.¹³

מה יכלה העבדות להציע למשק הבית הפרטי שעובדים שכירים לא יכלו להציע? בביזנטיון הוגבל בחוק משך העבודה של עובד שכיר לחודש, ושכרו שולם מראש; לכן משק בית – כפרי או עירוני – לא היה יכול להחזיק עובד שכיר לתקופה ארוכה, ואף לא היה יכול להעסיק עובדים לאורך זמן.¹⁴ הסיבה להתקנת תקנות אלה, שמצד אחד נראה שנועדו להגן על עובדים שכירים, ומן הצד האחר עודדו צמיחה של ארגונים כלכליים שאינם תלויים בעבודה שכירה, אינה ברורה עד היום. הגבלה זו הייתה קריטית במיוחד עבור בתי מלאכה שדרשו בעלי מקצוע שעברו הכשרה. ואכן, בקובץ התקנות של האיגודים המקצועיים – הגילדות – של קונסטנטינופוליס מן המאה העשירית מוזכרים עבדים כחלק ממערך בעלי המקצועות העירוניים. במערך זה נכללו בין היתר נוטריונים, צורפים, חלפני כספים, כובסים, סוחרי בעלי חיים, חנוונים, נגרים, בנאים, צבעים ובעלי מקצוע בבתי מלאכה מסוגים שונים לייצור נרות, סבון ומשי.¹⁵

10 Rotman, *The Medieval Slave Trade*, לעיל ה"ש 7.

11 Youval Rotman, *Migration and Enslavement: The Medieval Model*, in *MIGRATION HISTORY OF THE MEDIEVAL AFRO-EURASIAN TRANSITION ZONE* 387 (Johannes Preiser-Kapeller et al. eds., 2020). (להלן: Rotman, *Migration and Enslavement*).

12 Rotman, *The Medieval Slave Trade*, לעיל ה"ש 7.

13 DAS EPARCHENBUCH LEONS DES WEISEN (Johannes Koder ed., 1991) (Ger.); *Nomos geōrgikos* (W. Ashburner ed), in 2 *JUS GRAECOROMANUM* 67, 67-71 (Iōnnes D. Zepos & Panagiōtēs Zepos eds., George Fexis, 1931) (הסדרה להלן: *JUS GRAECOROMANUM*).

14 Alexander Kazhdan, *Slaves and Misthioi in Byzantium 9th-11th Century*, 2 *UCHENYE ZAPISKI TUL'SKIJ GOSUDARSTVENYJ PEDAGOGICHESKIJ INSTITUTA* 63, 63-88 (1951) (in Russian).

15 DAS EPARCHENBUCH LEONS DES WEISEN, לעיל ה"ש 13.

עבדים יכלו להיות חברים רשמיים באיגודים המקצועיים השונים בעיר ולשמש מנהלים בסדנאות, בחנויות ובבתי מלאכה. לשם פתיחת בית מלאכה נדרשו ככלל המישה ערבים. אך אם היה מדובר בעבד כראש עסק וכחבר גילדה, הספיקה ערבות של בעליו. אדם חופשי לא היה מסכים, מן הסתם, להיות ערב לעבד של אדם אחר. עבדים בעצמם לא יכלו לשמש ערבים, מאחר שהם היו חסרי אישיות משפטית. זהו ככל הנראה הבסיס המשפטי אשר אפשר להגדיר עבדים כחברי גילדה וכבעלי עסקים. בכך היו התנאים לפתיחת עסק בראשותו של עבד מקילים לעומת מי שאינו עבד – משום שהוא נדרש לערב אחד בלבד. ההשלכות הכלכליות של מצב זה היו מרחיקות לכת. כדי להקים בית עסק היה אפשר למנות עבד כאחראי; כך לא נזקק בית המלאכה לערבים נוספים. ההשלכות החברתיות גם הן היו מרחיקות לכת: מצד אחד, היחלשות פוטנציאלית של יחסים פיננסיים של תלות סוציו-אקונומית הדדית (מן הסוג של "אהיה הערב שלך אם תהיה שלי"), ומן הצד האחר, התחזקותם של משקי בית עצמאיים שזכו בעצמאותם הודות להיותם משעבדים. אדם שהיה מעוניין להקים בתי מלאכה מסוגים שונים (דבר שהיה אסור על פי החוק) היה יכול להשתמש בעבדים למטרה זו, ולמנותם לעמוד בראשם של כמה בתי מלאכה. הדינמיקה הסוציו-אקונומית, אם כך, נסמכה על היכולת הפיננסית לרכוש בני אדם ולהעסיקם כמנהלים וכעובדים בבתי מלאכה. העובדה שהמשעבדים היו נחלתו של בעל הבית הביאה לכך, שכל הרווח והשליטה היו בידיו. העבדות הייתה אפוא אמצעי להגדלת העצמאות הכלכלית של משק הבית המשפחתי. בכך מתאים הרציונל הסוציו-אקונומי של העבדות בביזנטיון לתאוריה האנתרופולוגית שרואה בעבדות אמצעי להרחבת הארגון המשפחתי.¹⁶

אותו רציונל פעל גם בארגון הכפרי הביזנטי. אוסף התקנות של חיי האיכרים בביזנטיון מן המאה השמינית מספק תמונה כללית של משקי הבית בכפר הביזנטי, המורכב מבעלי קרקעות, מעבדים, מעובדים שכירים ומבהמות עבודה.¹⁷ תמונה זו של הארגון הכלכלי הכפרי מקבלת אישור גם מממצאים ארכאולוגיים וממקורות ספרותיים יוניים שמתארים את חיי הכפר ואת כוח העבודה שבו. למעשה הייתה הצלחת משק הבית כולה תלויה במספר האנשים שהרכיבו אותו.¹⁸ כך למשל מתוארים חייו של פילרטוס הרחמן (Philaretos the merciful), דמות היסטורית, בעל אדמות עשיר באסיה הקטנה:¹⁹ פילרטוס מתדרדר מעושר לעוני; הוא מאבד את אחוזתו הגדולה, ושומר בבעלותו רק חלקת אדמה צנועה סביב ביתו שאותה הוא מעבד בעצמו עם בנו ועם בתו; אובדן עבדיו מעיד על התדרדרותו הכלכלית. מתיאור זה אפשר לשער גם מה היה התהליך ההפוך – כיצד היה אפשר לפתח את משק הבית

SLAVERY IN AFRICA: HISTORICAL AND ANTHROPOLOGICAL PERSPECTIVES (Suzanne Miers & Igor Kopytoff eds., 1977) 16

Jus GRAECOROMANUM 2, לעיל ה"ש 13, בעמ' 67-71. 17

1 JOHN OF EPHESUS, LIVES OF THE EASTERN SAINTS 191, 191-195 (E.W. Brooks ed., 18
PATROLOGIA ORIENTALIS, Graffin & Nau, 1923); Ghislaine Noyé, *Quelques observations sur l'évolution de l'habitat en Calabre du Ve au XIe siècle*, 25 RIVISTA DI STUDI BIZANTINI
.E SLAVI 57 (1988)

THE LIFE OF ST. PHILARETOS THE MERCIFUL WRITTEN BY HIS GRANDSON NIKETAS: A CRITICAL 19
EDITION WITH INTRODUCTION, TRANSLATION, NOTES, AND INDICES (Lennart Rydén ed.,
.Uppsala University Library, 2002)

המשפחתי הקטן לאחווה גדולה ועשירה. ואכן, מידע על כך מגיע מתעודה יחידה במינה, שמתארת את ארגון המיסים בכפר הביזנטי במאה העשירית.²⁰ התעודה מראה, שהתרחבות משק הבית הכפרי מחלקת אדמה צנועה לאחווה הייתה תלויה ברכישת כוח אדם. לשם כך, התעודה מציינת, משתמשים בעלי הקרקע בעבדים. יתר על כן, עבדים ושפחות חוברו לזוגות והולידו ילדים שאף הם נועדו להמשך החזקתו של המפעל החקלאי הפרטי. באופן זה סיפקה העבדות אמצעי להגדלת העצמאות הכלכלית הפרטית, אמצעי שנצבר ונוהל בידי התא המשפחתי.

לצד תיאורים אלה, מקורות ביזנטיים מן המאה התשיעית והעשירית מקדישים תשומת לב גדלה והולכת לתהליך יצירתה של אליטה סוציו-אקונומית עשירה וחזקה, המכונה במקורות "החזקים" (οἱ δυνατοὶ *hoi dunatoi* ביוונית). חברי האליטה היו מי שרכשו את כוחם הכלכלי ואת עושרם מאחוזות קרקע גדולות, שאותן הם החזיקו באמצעות שליטה על המיסים של איכרים אשר עיבדו את האדמה.²¹ איכרים אלה, בין אם הם שכרו את הקרקע או היו בעליה, הפכו לתלויים באותם "החזקים". השליטה בחובות המס של האדמה שהם עיבדו הייתה בבעלות "החזקים", ויצרה יחסי תלות בין האיכרים עובדי האדמה לבין "החזקים". קניית סחורה אנושית והעסקתה בעבודת אדמה היו חלק מן הארגון החברתי הזה. למעשה הייתה זו האפשרות היחידה שדרכה יכלו איכרים עצמאיים להעשיר את אחוזותיהם ולשפר את מצבם הכלכלי אל מול ההשפעה הגוברת של "החזקים". שמירה על עצמאות כלכלית בביזנטיזם הייתה תלויה לפיכך ביצירת ניידות סוציו-אקונומית, אשר בתורה הייתה תלויה ביכולת לצבור "הון אנושי" כדי לרתום אותו להגדלת ההון הכלכלי הפרטי, בעבודה ובניהול. צוואות פרטיות מן התקופה מראות כיצד הארגון הזה נוהל בידי התא המשפחתי. כך למשל, מצוואתה משנת 1049 של ג'מה (G'emma), בעלת אדמות מפוליה שבדרום איטליה, עולים הדברים הבאים:²² ג'מה, אלמנה ללא ילדים, משאירה את אדמתה ואת בתיה לארבעת אחייניה. לצידם היא מורישה בתים, חלקות אדמות ובהמות לעבדיה המשוחררים – שלושה גברים ושלוש נשים. היא מציינת שמות של שלושה אנשים נוספים שמקבלים חלקות אדמה צנועות, אך אינה מציינת את מעמדם. משק הבית הכפרי שלה מורכב אפוא מקרקעות ובתים המיושבים והמעובדים בידי עבדים, שפחות וקרובי משפחה. עשר שנים לאחר מכן ניסח את צוואתו בעל אדמות מצפון-מזרח אנטוליה בשם ווילאס (Boilas/Voilas), שממנה עולים

FRANZ DÖLGER, BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER BYZANTINISCHEN FINANZVERWALTUNG, 20
BESONDERS DES 10. UND 11. JAHRHUNDERTS 3-9, 113-156 (1960); Charles M. Brand, *Two*
Byzantine Treaties on Taxation, 25 TRADITIO 35 (1969)

ERIC McGEER, THE LAND LEGISLATION OF THE Mecedonian EMPERORS (2000); Nikolaos 21
Oikonomides, *The Social Structure of the Byzantine Countryside in the First Half of*
the Xth Century, 10 BYZANTINA SYMMEIKTA 105 (1996); LEONORA NEVILLE, AUTHORITY IN
BYZANTINE PROVINCIAL SOCIETY 950-1100 (2004); PAUL LEMERLE, CINQ ÉTUDES SUR LE
.XIe S. BYZANTIN (1977)

GERTRUDE ROBINSON, CARTULARY OF THE GREEK MONASTERY OF ST-ELIAS AND ST-ANASTASIOS 22
OF CARBONE 179-184 (53 *Orientalia christiana*, Rome, Pontificium Istitutum Orientalium
.Studiorum, 1929)

הנתונים הבאים:²³ אדמותיו כוללות אחד עשר כפרים שהקים בעצמו, ובהם בנה בתים, כנסיות וספרייה עשירה. היורשות העיקריות של רכושו הן שתי בנותיו, ולצידן בעליהן והכנסיות שהקים. יחד עימם הוא מזכיר שלושה יתומים שגידל, שלהם הוא מוריש שניים מכפריו. כמו כן הוא מציין חמישה עשר עבדים לצד משפחותיהם וילדיהם, שאת כולם הוא שחרר בעבר, ואשר מקבלים בצוואתו חלקות אדמה. הוא מזכיר עבדים נוספים, שאותם הוא מוריש יחד עם האדמות ועם בהמות לבנותיו. עבדים אלה היו ככל הנראה כוח העבודה העיקרי של האחוות, ואפשרו לו לבנות את אחד עשר הכפרים שלו כיחידה כלכלית עצמאית.

תמונה מפורטת נוספת של ניהול משק בית ביוזנטי מגיעה מצוואותיהם של בני הזוג פקוריאני (Symbatios Pakourianos & Kalē Pakourianē).²⁴ הזוג התגורר בקונסטנטינופוליס במאה האחת עשרה, והשתייך לאלטיה החברתית המקורבת לקיסר. סימבאטיוס החזיק באדמות של ארבעה כפרים. שלושים ואחד גברים ונשים מצוינים בשמם בצוואתו, ובהם שמונה עשר עבדים ושפחות. עם מותו הוא משחרר את כל העבדים הגברים ומוריש להם בגדים, מצעים, חסכוניות, סוסים, כלי נשק וסכומי כסף צנועים. את שפחותיו הוא מוריש לאשתו. היא מצידה משחררת בצוואתה את כל עבדיה ושפחותיה. כל אלה מכוונים בצוואות במונח הכולל "האנשים שלי" (οἱ ἄνθρωποι μου, *hoi anthrōpoi mou*) – מי שמבצעים תפקידים בשירות בעלי הבית. נשגה אם נכנה אותם "משרתיים" (domestics), משום שכאמור אין מדובר רק בתפקידי שירות בתוך הבית הפיזי, אלא בכלל העבודות, המשרות והתפקידים שקשורים לניהול משק הבית כיחידה כלכלית עצמאית.²⁵ עם שחרורם נשארים העבדים והשפחות המשחררים קשורים למשק הבית ולבעליו, וממשיכים לקיים כלכלית את היחידה המשפחתית באמצעות עבודה שהיא הכרחית למערך הכלכלי הפרטי כולו. המונח "האנשים שלי" מעיד שחוזקו של משק הבית תלוי בעצמאותו הכלכלית, וזו תלויה במספר האנשים שמקיימים אותו. תנאים אלה הם המאפשרים ניידות סוציו-אקונומית של היחידה כולה, אך גם של העובדים המשוועבדים לה. עובדים אלה נשארים חלק ממנה גם כשבעליה – לפי הנהוג הביזנטי – משחררם. הפרק הבא יראה, שלשחרור העבדים בעולם הביזנטי הייתה חשיבות ראשונה במעלה בתהליך שילובם בחברה כביזנטים לכל דבר. אך לא רק אקט השחרור עצמו היה אמצעי לשילובם. חשיבות מרכזית נוספת הייתה לזהות הדתית החדשה שקיבלו המשועבדים בעל כורחם, זהות שהעניקה להם נגישות לחוק.

23 Claudia Rapp, *Zwangsmigration in Byzanz: Kurzer*; בעמ' 15-63, לעיל ה"ש 21, LEMERLE
Überblick mit einer Fallstudie aus dem 11. Jahrhundert, in ERZWUNGENE EXILE: UMSIEDLUNG
UND VERTREIBUNG IN DER VORMODERNE (500 BIS 1850) 57 (Thomas Ertl ed., 2016)

24 ACTES D'IVIRON II: DU MILIEU DU XIe SIÈCLE À 1204, 150-156, 170-183 (Jacques Lefort
.et al. eds., 1990)

25 Paul Magdalino, *The Byzantine Aristocratic oikos*, in THE BYZANTINE ARISTOCRACY
IX-XIII CENTURIES 92-111 (Michael Angold ed., Oxford, B.A.R., 1984) (repr. in Paul
Magdalino, *Tradition and Transformation in Medieval Byzantium*, Aldershot, Hampshire:
.Variorum, 1991, pt. III)

ג. ממעמד משפטי למעמד אזרחי

ההגדרה הפוליטית החדשה של המדינה הביזנטית כקהילה דתית הייתה תהליך שליווה את המעבר מן העולם העתיק לעולם ימי הביניים לאורך התקופה המכונה "שלהי העת העתיקה" (המאה הרביעית עד השביעית). לשינויים אלה הייתה השפעה גם על הגדרת הגבול שבין האדם המשועבד לאדם החופשי. חוקים מקבילים בחליפות האסלאמית ובביזנטיון הגדירו את מעמדם החופשי של בני הקהילה הדתית. עקב כך נוצר ייחודי לא היה יכול לאבד את מעמדו כאדם חופשי בתוך ביזנטיון. מעמדם של התושבים כבני אדם חופשיים מתוקף זהותם הדתית העניקה להם מעמד שאנו יכולים להכינו כ"מעמד אזרחי", דהיינו מעמד משפטי מסוים מתוקף היותם תושבי המדינה בעלי דת המדינה.²⁶ המחוקקים בביזנטיון נקטו צעדים משפטיים כדי למנוע את שעבודם של תושבים בוגרים ושל ילדים באמצעות ענישה משפטית על מעשי מכירה של אדם את עצמו, של ילדיו או שעבוד של ילדים נטושים.²⁷ ביזנטים נוצרים לא יכלו לאבד את מעמדם כבני אדם חופשיים בביזנטיון, אם נפלו למשל בשבי החליפות האסלאמית.²⁸ עם זאת הם יכלו בהחלט להפוך לעבדים אם נשבו ונמכרו לעבדות במדינת אויב.

הסחר בבני אדם בימי הביניים היה חסר תקדים בהיקפו הגאוגרפי. הוא ניזון מחטיפה ומשבייה של בני אדם עבור ערכם הכלכלי, בין אם בפעולות פרטיות של סוחרים ושל פיראטים, בין אם באמצעות כוחות צבא כחלק מפעולות לחימה באזורי ספר. הקורבנות היו בדרך כלל ילדות וילדים, נשים וגברים מקומיים שנחטפו, נשבו ושועבדו בארצות אחרות. בעולם של ימי הביניים משמעות הדבר הייתה שגם אמונתם הייתה שונה. הזירה הבינלאומית המדיאבלית התחלקה בין גושים מדיניים-דתיים שונים: נצרות יוונית בביזנטיון, אסלאם בעולם החליפות, נצרות לטינית במערב הים התיכון, קהילות יהודיות במרחב כולו ופגאנים בעולם הסלאבי, בצפון אירופה ובארצות הסאהל. התוצאה הייתה שהנשים והגברים שנחטפו, שועבדו ונסחרו לשוקי ביזנטיון והחליפות היו זרים במוצאם וזרים באמונתם. תהליך השעבוד כלל המרת דת של המשועבד לדתו של המשעבד: בביזנטיון לנצרות, בחליפות לאסלאם או ליהדות בקהילות היהודיות (המרת דת שלא לדת המדינה הייתה אסורה הן בחליפות הן בביזנטיון). ארגון זה של הזירה הבינלאומית יצר מצב שהמשועבדים היו במוצאם על פי רוב בני דת שונה מדת המדינה שבה שועבדו. ואומנם, שורה של חוקים, של תקנות ושל הסכמים מביזנטיון, מוונציה, מרומא ומפראנקיה הקרולינגית מן המאה התשיעית

26 ROTMAN, BYZANTINE SLAVERY, לעיל ה"ש 6, בעמ' 25-81.

27 Justiniani I, *Novellae*, in 3 CORPUS IURIS CIVILIS §§ 134, 153 (Paul Krueger et al. eds.,

LES NOVELLES DE LÉON LE SAGE §59; (Justiniani I, *Novellae*: (להלן: Weidmannos, 1959)

JUS GRAECOROMANUM I; (P. Noailles & A. Dain eds., Les Belles Lettres, 1944)

13, בעמ' 341-346; H. Köpstein, *Zur Novelle des Alexios Komnenos zum Sklavenstatus*;

1095), in 4 ACTES DU XVe CONGRÈS INTERNATIONAL D'ÉTUDES BYZANTINES 160, 160-172

(1976) (להלן: Köpstein, *Zur Novelle des Alexios Komnenos*).

28 BERNARD LEWIS, RACE AND SLAVERY IN THE MIDDLE EAST: AN HISTORICAL ENQUIRY (1992);

MURRAY GORDON, SLAVERY IN THE ARAB WORLD (1998); ROTMAN, BYZANTINE SLAVERY

לעיל ה"ש 6, בעמ' 18-25.

והעשירית מגבילים את הסחר בנוצרים ואוסרים עליו ועל מכירתם של עבדים לסוחר עבדים יהודים ומוסלמים.²⁹ בביזנטיון היו רוב המשועבדים יוצאי מזרח אירופה והארצות הסאלביות, פגאנים בדתם (טרם התנצרותה של רוב האוכלוסייה הסלאבית). מרגע שנמכרו לידיים פרטיות, הם עברו המרת דת לנצרות. גורלם של המשועבדים שהוגרו בעל כורחם לארצות האסלאם היה זהה.³⁰

הפרדה זו שבין משעבד למשועבד על פי מוצא דתי העניקה הצדקה מוסרית לשעבוד: היא אפשרה להתייחס לאקט השעבוד עצמו כאל פועל יוצא של עליונות דתית וכאל תחושת שליחות דתית להמרת דתם של המשועבדים כדי לקרבם לאמונה הנכונה. כך מפתחים כותבים נוצרים הצדקות שונות לעבדות: אחדים רואים בה תוצר של מלחמה, אחרים של פשע, של חטא או של טיפשות. בבסיס כל ההצדקות הללו נמצאה תפיסת עולם שראתה בעבדות חלק מן הסדר האלוהי הקיים, ולכן לגיטימית ומוצדקת.³¹ עם זאת הייתה המרת הדת גם אמצעי לאינטגרציה. המרת עבדים הפכה אותם לחלק מן הקהילה הדתית.³² למעשה, גם זו הייתה המשמעות של תהליך ההמרה של המשועבדים: המרה דתית וחברתית שהפכה את ה"זר" ל"משלנו", ולכן לבר-אמון. הזהות הדתית החדשה אף פתחה אפשרויות להעצמה אישית ולניידות חברתית. ביטוי לכך אנו מוצאים בנוהג המשפטי הביזנטי של שחרור עבדים בכנסייה ובנוהג נוסף של שחרורם תוך הטבלתם לנצרות.³³ הזהות הדתית החדשה של המשועבדים שינתה למעשה את מעמדם המשפטי. עבדים ושפחות המשיכו אומנם להיות מוגדרים על פי החוק כקניין, אך עצם היותם נוצרים הפכה אותם מאובייקטים לסובייקטים. במילים אחרות, הם נתפסו לא רק כקניין, אלא כמאמינים. יתרה מכך, הזהות הדתית העניקה אישיות משפטית שבאמצעותה הם יכלו לממש את מעמדם כמאמינים – להינשא, להקים משפחה, להפוך

SAINT AGOBARD, AGOBARDI LUGDUNENSIS OPERA OMNIA 189-195 (Lieven van Acker ed., 29
Brepols, 1981); 1 URKUNDEN ZUR ÄLTERN HANDELS-UND STAATSGESCHICHTE DER REPUBLIK
.VENEDIG §§ 3, 13, 14 (G. L. F. Tafel & G. M. Thomas eds., Hakkert, 1964) (Ger.)

Franz, לעיל ה"ש 6. 30

PETER GARNSEY, IDEAS OF SLAVERY FROM ARISTOTLE TO AUGUSTINE (1996); JENNIFER A. 31
.GLANCY, SLAVERY IN EARLY CHRISTIANITY (2002)

Rotman, Byzantine Slavery, לעיל ה"ש 6, בעמ' 139-152 (הזהות הנוצרית של העבד 32
הביזנטי).

CODEX THEODOSIANUS IV.7.1 (Thomas Mommsen ed., Weidmann, 1962); FABRIZIO 33
FABBRINI, LA MANUMISSIO IN ECCLESIA (Pubblicazioni dell'Istituto di diritto romano e dei
diritti dell'Oriente mediterraneo, 1965); Fabrizio Fabbrini, *Un nuovo documento relativo
alla manumissio in ecclesia*, 16/5-6 Rendiconti della Classe di Scienze morali, storiche
e filologiche 214-215 (1961); Ciro Giannelli, ALCUNI FORMULARI RELATIVI ALLA 'MANUMISSIO
IN ECCLESIA' TRATTI DA EUCOLOGI ITALO-GRECI E SLAVI, 1/2 Rivista di cultura classica e
medioevale 127-147 (1959); Ecloga: Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos'
Jus ;V, §8.1 (Ludwig Burgmann ed., Frankfurt A.M., Lowenklaus-Gesellschaft, 1983)
Graecoromanum 2, לעיל ה"ש 13, בעמ' 139.

לאנשי כנסייה או נזירים ואף לפעול בצורה עצמאית כדי להשתחרר.³⁴ השינויים המהותיים הללו נבעו מכך שהמאמין הדתי נתפס לא רק כרכושו של משעבדו, אלא גם כרכושו של אלוהים; ככזה, שאלת נאמנותו – בין אם לבעליו הגשמי או לבעליו השמימי – הייתה פתוחה לפרשנות. כמה כותבים ביוזנטיים מתייחסים לשאלה זו בפירוט רב, בייחוד לאור המשפט מן הבשורה על פי מתי (ו 24), האומר שאי-אפשר לעבוד שני אדונים, את אלוהים ואת הממון. פסוק זה פורש כסתירה בין נאמנות לאלוהים לאדון גופני. כך למשל, גרגוריוס בישוף ניסא מסביר שעצם היותו של אדם רכוש פרטי הוא פגיעה בזכות הקניין של אלוהים על האנושות כולה.³⁵ אי-אפשר לעבוד את האלוהים ולעבוד אדם בשר ודם. פועל יוצא של גישה זו הייתה התפתחות משפטית במעמד של המשועבדים.

אחד המאפיינים המעניינים ביותר של מעמד העבד בעולם ימי הביניים נוגע להתפתחותה של נגישות לחוק עבור עבדים ושפחות. שורשיה של הגישה הזאת ניתנים לזיהוי כבר בשלהי העת העתיקה, והפכו נפוצים יותר ויותר עם ההכרה בזוהוה הדתית של העבד כאדם מאמין וכחלק מן הקהילה הדתית. כך למשל בכל הנוגע לנישואים: מוסד הנישואים בעולם הרומי מעצם הגדרתו כחווה משפטית היה חסר משמעות עבור עבדים ושפחות, אשר לא יכלו להינשא. יתרה מכך, שעבוד של אחד מבני הזוג גרר תחת החוק הרומי את ביטולם של נישואיו. אלא שמיסודו של נוהג הנישואים הנוצרי בביוזנטיון כחווה שאינו ניתן להפרה גרם לכך, שכל שינוי משפטי במעמד בן הזוג הנשוי לא שינה את הנישואים. שבויים שנפרדו וחזרו לביוזנטיון יכלו למצוא את עצמם משועבדים למי שפרדה אותם ובאותה עת נשואים. על מצבים משפטיים בעייתיים אלה ענה המחוקק הביזנטי בשורה של חוקים חדשים שאפשרו נישואים בין בני זוג כאשר אחד מהם משועבד לאדם שלישי. זאת ועוד, המחוקק הביזנטי התערב יותר ויותר בסמכויות של אדם על קניינו האנושי, סמכויות שנחשבו באופן מסורתי לפרטיות. כך למשל אסר חוק מן המאה האחת עשרה על כל אפשרות לשדך זוגות של עבדים שלא במסגרת מוסד הנישואים הנוצרי.³⁶ חוק זה הגביל מאוד את בעלי העבדים שרצו לאחד ביניהם את העבדים במשפחות. מוסד הנישואים הנוצרי הפך את הקשרים האלה לקשרים שאינם ניתנים להתרה. בעלי עבדים לא יכלו לשדך בין עבדים של משעבדים שונים, משום שהם לא יכלו להפרידם לאחר מכן. יתרה מכך, מכירתם של עבדים נשואים הפכה לבלתי-אפשרית, ואף

DIE NOVELLEN DES KAISERIN EIRENE 26 (Ludwig Burgmann ed., Frankfurt A.M., 34
 SAINT; 101-100, לעיל ה"ש 27, Les NOVELLES DE LÉON LE SAGE; Klostermann, 1981)
 BASILE, LETTRES, §115 (Yves Courtonne ed., 3 vols., Les Belles Lettres, Paris, 1957-1966);
 GRÉGOIRE DE NAZIANZE, LETTRES §79 (Paul Gallay ed., Les Belles Lettres, 1964-1967)
 GREGORY OF NYSSA, HOMILY ON ECCLESIASTES §4.1 (LIONEL WICKHAM ed., DE GRUYTER, 35
 1993); CHRIS L. DE WET, THE UNBOUND GOD: SLAVERY AND THE FORMATION OF EARLY
 CHRISTIAN THOUGHT (2018); LIFE OF ST. ANDREW THE FOOL CH.. 1-5 (LENNART RYDÉN ed.,
 UPPSALA UNIVERSITY LIBRARY, 1995); ILARIA RAMELLI, SOCIAL JUSTICE AND THE LEGITIMACY
 OF SLAVERY: THE ROLE OF PHILOSOPHICAL ASCETICISM FROM ANCIEN JUDAISM TO LATE
 .ANTIQUITY (2016)

JUS GRAECOROMANUM; 1, לעיל ה"ש 27, 59, לעיל ה"ש 27, 13, בעמ' 346-341, Zur Novelle des Alexios Komnenos; 346-341, לעיל ה"ש 27, בעמ'
 .172-160

מכירתם עם שחרורם של בני משפחתם עוררה קושי משפטי.³⁷ ההכרה במעמדו הדתי של העבד הפכה אותו לכן לחלק מן החברה הדתית, והעניקה לו מעמד משפטי שפתח בפניו אפשרויות משפטיות.³⁸

התפתחות זו הביאה לשינויים ניכרים ב"מעמד האזרחי" של עבדים בשל היותם מאמינים, כלומר בעלי זהות דתית. הזהות הזו העניקה להם "כרטיס כניסה" לחברה הנוצרית והייתה אמצעי לשילובם החברתי, לעיתים באופן שהחליש את זכויות הקניין של המשעבד. הדוגמה הטובה ביותר לכך הוא חוק המקלט לעבדים נמלטים, אשר העניק לעבדים נמלטים אפשרות לחיות כנוזרים או כאנשי כנסייה גם ללא הרשות של בעליהם.³⁹ המשעבדים יכלו לדרוש אותם בחזרה רק במשך תקופה קצרה ורק אם הוכיחו שהעבד שנמלט גרם נזק. שינויים משפטיים אלו משקפים התפתחות של מעמד העבד בכיוון מסוים – הרחבת מעמדו האזרחי. הם נובעים מהתפתחותה של גישה חדשה לסמכותם של המדינה ושל החוק: הרחבת מעמדו האזרחי של העבד נעשתה במקביל להתחזקות סמכותה של הרשות הציבורית על חשבון הגבלת הזכויות הפרטיות לקניין של בני אדם. למעשה אין מדובר בהעצמה מכוונת של עבדים, אלא במדיניות להגדלת סמכותה של המדינה ושל מערכת המשפט שלה באופן שמנע את קיומם של "נתינים פרטיים", הווה אומר תושבים אשר אינם תחת מרותה של המדינה. העבדות הוסיפה להתקיים, אך המשועבדים בידי משעבדים פרטיים היו נתונים לסמכות המדינה ולחוקיה ולא היו רק קניין פרטי של המשעבד. פועל יוצא של תהליך זה היה שינוי בנגישות לחוק ובמעמד המשפטי של האדם המשועבד.

למרות התפתחות התפיסה של העבד כאדם מאמין, בעל זכויות ואפשרויות משפטיות לפעולה, ועל אף אי-ההתאמה שבין הסמכות הפרטית לציבורית בנושא השליטה על חיי העבדים, התהליכים הללו לא הובילו לתנועה לביטול העבדות, זאת בניגוד לעת החדשה. נהפוך הוא, הם הובילו להגדרה חדשה של עבדים ושפחות – לא רק כסחורה וקניין, אלא כגברים ונשים המסונפים למשפחה והמהווים חלק ממנה. גם אם היו העבדים בעלי מעמד משפטי נחות, הוגבלו וסבלו מיחס אכזרי, תלותו של הארגון המשפחתי בהם לצד השינויים בהגדרתם כחברי החברה הדתית – מאמינים נוצרים השותפים באותו ארגון קהילתי ולא-נפרדים באמונתם ובכנסייתם – לצד מחירם הגבוה, הביאו לכך ששחרורם היה אמצעי מקובל לפיתוחו של ארגון המשק הביתי. השחרור לא הפך את המשועבד לעצמאי, נהפוך הוא. העבד המשוחרר המשיך להיות חלק ממשק הבית המורחב, ואף צבר רכוש כל עוד נשאר במסגרת הכלכלית של משעבדו לשעבר. מצב זה הבטיח אוטונומיה כלכלית לעבדים המשוחררים, אוטונומיה שעל פי צוואות מן התקופה הייתה חלק מהרחבת הארגון הכלכלי של המשפחה. העבד המשוחרר היה עדיין מחויב למשעבדו לשעבר, שהפך להיות משחררו, ותלוי בו. האפשרות "להיות חופשי" לפנות לאן שרצה הייתה הרסנית מן הבחינה הכלכלית והחברתית, שכן היא הייתה מותירה את העבד המשוחרר בלא אמצעי קיום ובלא קשרים חברתיים. למעשה התלות של העבד המשוחרר במשעבדו-משחררו ("אדונו" בשפת המקורות) הגנה גם עליו, ואף פתחה בפניו אפשרויות לפעולה בזירה הכלכלית, הדתית והחברתית, אשר יכלו להוביל להעצמה.

37 JUS GRAECOROMANUM 4, לעיל ה"ש 13, בעמ' 150.

38 LES NOVELLES DE LÉON LE SAGE, לעיל ה"ש 27, ס' 11, 37-38, 40, 49, 60, 69, 100-101.

39 Justiniani I, *Novellae*, לעיל ה"ש 27, ס' 123.

שעבוד הוא פעולה אלימה מתמשכת, המלווה תמיד בניצול מחפיר של בני אדם בידי בני אדם אחרים. לצד זאת נוצרו בחברה הביזנטית תנאים לשיתוף בין משעבד למשועבד. תנאים אלה הביאו לתלות הדדית: המשועבד היה תלוי במשעבד לכל פרט בחייו האישיים, והמשעבד היה תלוי במשועבד להצלחת עצמאותו הכלכלית. העצמת המשועבד הפכה לאינטרס, ויצרה דינמיקה חברתית שהביאה לאינטגרציה חברתית שלו, אינטגרציה שממנה הרוויח גם המשעבד. יתרה מכך, התלות נמשכה גם לאחר השחרור, ועבד משוחרר פעל כסוכן מועצם במשק הבית המשפחתי שבו היה לו חלק. תהיה זו טעות לחשוב, שלעבדים משוחררים היו תנאים טובים יותר אילו חיו "חיים חופשיים", ללא קשר לבית המשפחה המשעבד. משמעותם של "חיים חופשיים" הייתה חיים קשים ותלושים מבחינה חברתית וכלכלית, חיים ללא קורת גג, ללא מקור פרנסה, ללא קרקע וללא תנאי חיים מינימליים. כזה היה מצבם של העניים שחיו במלחמת הישרדות יומיומית בשולי החברה. דווקא קשרי תלות הם שהעניקו תנאי חיים ואפשרויות קידום. ייחודו של המקרה הביזנטי טמון בעובדה, ששחרור העבד היה כדאי למשועבד ולמשעבד גם יחד, משום שהמשועבד נותר תלוי במשק הבית של המשעבד ומשום שהעצמתו של המשועבד תרמה להעצמתו של המשעבד. דינמיקה זו מצביעה על הפיכתו של המשועבד מקורבן פסיבי לסוכן אקטיבי, ועל התועלת ועל ההעצמה שיכלו שני הצדדים להגיע אליה בהמשך. במילים אחרות, הביזנטיון נוצרו תנאים סוציו-אקונומיים שהפכו את העצמת המשועבד לכדאית עבור המשעבד. התפתחות במעמד המשפטי של המשועבדים לאורך תקופה של שבע מאות שנה (מן המאה הרביעית ועד למאה האחת עשרה), תמיד באותו כיוון שהעניק להם יותר ויותר אפשרויות בכל הנוגע לחייהם הפרטיים, הייתה המנוע שמאחורי ההעצמה הזו. בנקודה זו מספק ניתוח המקרה הביזנטי נקודת מבט ייחודית לשיח העכשווי, שכן הוא מראה שאלמנטים מבניים כלכליים, חברתיים ומשפטיים הם אשר מעצבים את מעמדם של המשועבדים, ושילובו של המשועבד כבעל זכויות משפטיות הוא אמצעי שיכול לפעול גם להעצמתו של המשעבד.

סיכום: מביזנטיון להיום – האם ניתן ללמוד מן ההיסטוריה?

הבנת חשיבותה של העבדות כמנוע לצמיחה כלכלית על חשבון זכויות האדם של המשועבדים אינה מספיקה כדי להילחם בה. המקרה הביזנטי מספק תובנה נוספת: הניצול המחפיר תלוי באינטרס של המשעבד, ואינטרס זה הוא ב־שינוי ונתון בידי הסמכות המדינית והמשפטית. העצמתו של המשועבד ואף שחרורו והפיכתו לסוכן פעיל יכולים בתנאים מסוימים להיות כדאיים ורווחיים גם עבור המשעבד. כפי שראינו בפרק השני, התקנות המשפטיות שארגנו את המערך הכלכלי הביזנטי תמכו בתופעת העבדות, ויצרו עדיפות משפטית וכלכלית לשימוש בעבדים על פני עובדים שכירים. עם זאת הפרק השלישי הראה, כיצד קידם החוק הביזנטי את מעמדם האישי והמשפטי של המשועבדים מתוקף היותם מאמינים נוצרים ולכן חלק מהחברה הביזנטית. אף שהעצמת העבדים הייתה פועל יוצא של המדיניות להחלשתם של כוחות פרטיים, התוצאה הייתה קידום של שחרור עבדים באופן שהייתה בו תועלת גם למשעבד. התופעה של שעבוד־שחרור הפכה לכדאית מהיותה אמצעי מרכזי להרחבת הארגון הכלכלי הפרטי והיחידה המשפחתית. עם זאת היא הפכה את העבדות לחלק בלתי־נפרד ואף חשוב במערך החברתי הכללי.

האם תוכנות אלה יכולות לעזור לזיהוי תופעות עכשוויות של שעבוד והבנתן על מנת לתכנן דרכים כדי להיאבק בהן? על מנת להתמודד עם שאלות אלו, המחקר ההיסטורי שחושף את העבדות כמערכת דינמית המבוססת על אלימות המותאמת לנסיבות ולצרכים המשתנים הוא אכן מועיל. בעולם העכשווי שילובן של שתי תופעות מובחנות יוצר תנאים המעודדים שעבוד: מצד אחד, חלוקת העושר הופכת את תנאי העבודה והמחייה ללא־בטוחים עבור יותר ויותר בני אדם. ניצולם של נשים, של גברים, של ילדות ושל ילדים, כמו גם שליטה מוחלטת על חייהם ועל עבודתם הופכים לאמצעים יותר ויותר מרכזיים בהתפתחות הכלכלית בעולם של היום; מן הצד האחר, כל אלה, כמו גם מצב פוליטי לא־יציב, גורמים להגירה בקנה מידה גדול, אשר הופכת בני אדם להיצע, להון ולסחורה.⁴⁰ כיצד יוצרות שתי התופעות הללו, שמזינות זו את זו, תנאים המעודדים עבדות?

החברה אינה משתמשת בכלכלה לתועלת חבריה. הכלכלה ומי שמכוונים אותה משתמשים בחברה לתועלתם הם. הגירה שמפרקת חברה בלי בנייתה של אחרת ממקמת את המהגרים במצב שברירי וחסר מוצא בין שתי החברות. מצב זה הוא מכוון. הגירה של עובדים והגדרת עבודתם כבת־חלוף וכבת־חלופה, לצד ביסוסם כאמצעי להעצמה כלכלית, יוצרים מצב שבו הם חלק משוק העבודה, אך בה בעת אינם נחשבים לחלק מן החברה. החברה שמרוויחה משעבודם מדירה אותם באמצעות מעמד אזרחי־משפטי נפרד כ"זרים". שני היבטים אלה – שילוב כלכלי והדרה חברתית – תלויים זה בזה. התלות ההדדית ביניהם הופכת אותם לשני היבטים של אותה תופעה, ודבר זה שומר על מעמדם של העובדים המשועבדים כ"חיצוניים" לחברה – זרים לארגון החברתי – באמצעות מעמד משפטי פרטיקולרי שמונע אינטגרציה חברתית. התוצאה היא היררכיה אזרחית־משפטית בשוק העבודה, המוגדרת בחוק. היררכיה זו הופכת את שוק העבודה ואת התפתחותו להיות מותנים במעמדו המשפטי של העובד. אלא שדינמיקה זו אינה עוצרת רק בשעבוד של "זרים" או מהגרים. מצבים של ארעיות כלכלית, חברתית או פוליטית יוצרים תנאים שמאפשרים שימוש בשעבוד כאמצעי לצמיחה כלכלית; כאשר צמיחה זו הופכת לתלויה בצורות שעבוד, אפשר לטעון שנוצרת מערכת של עבדות. כך הופכות תופעות של שעבוד לחיוניות למשק ולהתפתחות החברתית ולקשות למיגור, בניגוד לתופעות שעבוד פרטניות שבהן ניתן להילחם נקודתית.

הניתוח של הדינמיקה הסוציו־אקונומית־משפטית־תרבותית במעמדם של עבדים ושפחות בביוניון חשף חמישה גורמים מרכזיים שיכולים לשמש מדדים לשאלה, מתי תופעות של שעבוד הופכות לחלק אינטגרלי מן המערכת הסוציו־אקונומית:

1) שעבוד כאמצעי ליצירת דינמיקה סוציו־אקונומית: כל שעבוד בנוי בפועל על יצירת אי־שוויון ויחסי תלות. עם זאת פעולות שעבוד הופכות למרכזיות לדינמיקה החברתית כאשר האפשרויות להתפתחות כלכלית מתבססות על אי־שוויון ועל יחסי תלות שהשעבוד יוצר. ראינו זאת בדרך שבה היחידה הסוציו־אקונומית הביונטית הבסיסית בעיר ובכפר הייתה תלויה בשעבוד לקיומה כיחידה עצמאית ולהתפתחותה הכלכלית. כאשר פעולות של שעבוד הופכות למנוף ולאמצעי להתפתחות כלכלית, הניצול ואי־שוויון הופכים להיות לגיטימיים, נורמטיביים ולחלק אינטגרלי מן המבנה החברתי.

40 Rotman, *Migration and Enslavement*, לעיל ה"ש 11.

2) שילוב והדרה ב־זמנית של המשועבדים קובעים את החזקתם במעמד שונה בהשוואה לשאר החברה: מצד אחד הם מוגדרים כחברים בארגון הכללי, ומן הצד האחר כמורדרים מן החברה. בחברה הביזנטית המעמד המשפטי המיוחד הוא שקיבע את העבדים ואת השפחות כקבוצה נפרדת. עם זאת כביזנטיון היה המעמד המשפטי בתנועה, בעיקר הודות לזהות הדתית של המשועבדים כחברים בקהילת המאמינים, שהיו זכאים לפיכך לזכויות דתיות־משפטיות. תנועה זו ב"מעמד האזרחי" של העבד ושל השפחה הביזנטיים הייתה אמצעי מרכזי לשילובם. היחס שבין שילוב והדרה קובע את רמת התלות והניצול של המשועבדים ואת ההיבטים שבהם הם יוחרגו מן הדינמיקה החברתית.

3) הגדרה משפטית הקובעת מעמד אזרחי מובהק עבור המשועבדים: המקרה הביזנטי מראה שהגדרתם המשפטית של העבדים כחסרי אישיות משפטית מובהקת יצרה מעמד אזרחי פרטיקולרי שנקבע באמצעות הבחנה משפטית בינם לבין שאר החברה. כביזנטיון היה מעמד אזרחי זה בתנועה בכיוון אחד – של הרחבה. הרחבה זו קבעה את שילובם של העבדים הן ברמה הפרטית, הן ברמה הציבורית. יש לכן חשיבות גדולה בחשיפה של דינמיקות משפטיות שיוצרות מעמד אזרחי מיוחד בתוך החברה למשועבדים, אף אם הם מוגדרים בחוק כ"מחוץ לחברה".

4) תנאים אישיים של המשועבדים: מעמדם האזרחי של המשועבדים והמשועבדות קובע את תנאי חייהם האישיים ביחס למה שאנו מגדירים כיום כ"חופש" כמושג אזרחי ופוליטי. האפשרות שנפתחה בפני עבדים ושפחות מתוקף היותם נוצרים, להינשא ולנהל חיי משפחה כביזנטיון, שינתה את מעמדם האזרחי. יותר מכך, היא הביאה להגבלה בכוח הפרטי של בעלי העבדים ותרמה ליצירת דינמיקה שמבוססת על שחרור העבדים וצירופם למערך הכלכלי־חברתי של המשפחה כאמצעי להרחבתו. מנגד, הגבלות המושגות על מי שנמצאים בתוך יחסי תלות בכל הנוגע לזכויות יסוד (כגון איסור על נישואים ועל חיי משפחה עצמאיים, כפי שקורה היום למשל), מגבירה הן את הסמכות הפרטית עליהם בחסות החוק, הן את הדרתם ואת מניעת שילובם.

5) הצדקה תרבותית ואידאולוגית לשעבוד: קיומה של מסגרת אידאולוגית שתפקידה לספק הצדקה ולגיטימציה לפעולות של שעבוד ולאלימות שבה הן תלויות היא גורם הכרחי לתמיכה בתופעות של שעבוד. מסגרת כזו מעניקה משמעות לפעולת השעבוד ולהדרת המשועבדים, וקובעת את דעת הקהל ואת המקום שזכויות האדם תופסות בה. המרת הדת הכפויה של המשועבדים כביזנטיון פעלה מחד מתוך אידאולוגיה פטרנליסטית כלפי מי שלא היו נוצרים, ובעיקר כלפי פגאנים; ניצור הפך לחלק מן האידאולוגיה שמצדיקה שליטה באחר, בזר. ואולם מאידך היא הייתה אמצעי לאינטגרציה חברתית של אותו אחר (להבדיל למשל מניצורם של העבדים באמריקה).

חמשת הגורמים הללו, שהיו מרכזיים לעבדות כביזנטיון, מאפשרים לאבחן מתי תופעות של שעבוד "מתמסדות" והופכות לחלק מן המערכת הסוציו־אקונומית. הם גם מלמדים כיצד ניתן להילחם בתופעות של שעבוד באמצעות פירוקן לגורמים. המקרה הביזנטי מראה, ששיתופם של המשועבדים בדינמיקה החברתית באמצעות שיפור מעמדם המשפטי יכול לפתוח אפשרויות כלכליות חדשות גם בתוך הארגון הסוציו־אקונומי שמנצלם, ובכך להיות כדאי. הוא גם מראה שלרשות הציבורית תפקיד מפתח בשינויים שכאלה כאשר היא פועלת למציאת דרכים לאיזון בין הרשות הפרטית לציבורית.

